

H. Achterhuis, *Arbeid een eigenaardig medicijn*, Ambo, Baarn 1984.

Na een diepgaande kritiek op het welzijnswerk in zijn vorige boek *De markt van welzijn en geluk* is de filosoof Hans Achterhuis zich bezig gaan houden met het vraagstuk van de arbeid. Hij onderzoekt in *Arbeid een eigenaardig medicijn* de ontstaansgeschiedenis en de hedendaagse vorm van het arbeidsbegrip en het arbeidsbestel. De hoge maatschappelijke waarde van loonarbeid wordt gerelativeerd en Achterhuis tracht een gat te slaan in het rotsvaste arbeidsethos, dat mede door welzijnsvoorzieningen in stand gehouden wordt.

Arbeid een eigenaardig medicijn is een leesbaar boek dat nogal wat stof aandraagt ter verdieping in één van de cruciale problemen van de verzorgingsstaat: arbeid en de verdeling daarvan. Achterhuis gaat daarbij nauwelijks empirisch te werk: hij zal kwantitatieve methoden van onderzoek verafschuwen. Interessant aan het boek is dat zowel arbeid als het welzijnswerk in een historische context geplaatst worden en dat eveneens aan de huidige plaats van het arbeidsethos en het welzijnswerk aandacht wordt besteed.

Uitdagend is de radicale opstelling tégen het welzijnswerk en de opvallende nadruk op het (dubieuze) feit dat welzijnsstrategieën bewust zouden worden uitgevoerd om de bevolking gedisciplineerd te krijgen en te houden. Achterhuis stelt bijvoorbeeld: 'Welzijnszorg heeft als centrale functie de arbeid te reguleren maar blijft als zodanig ondergeschikt aan economische wetmatigheden. Wat bij een dergelijke benadering onder tafel blijft, is dat er vanuit het welzijnswerk bewuste strategieën gevoerd worden' (p. 162). 'Historisch onderzoek laat zien dat we met strategieën te maken hebben die bewust opgezet zijn om beheersbare individuen te produceren' (p. 164).

Achterhuis analyseert de zalvende werking van welzijnsvoorzieningen op de negatieve gevolgen van arbeid en de heersende arbeidsmoraal. Hij ontwikkelt een radicale visie op de arbeidsmoraal, waarbij opvalt dat hij zichzelf en daarmee de lezer voortdurend voor onoplosbare dilemma's plaatst: '... werken is mensbederwend, maar niet werken is ook onmenselijk ...' (p. 33), '... arbeid leidt tot ziekte en ellende, maar oog in oog met werkloosheid wordt arbeid met gezondheid en geluk in verband gebracht ...' (p. 33), '... het is een kwestie van werkloos of loos werk ...' (p. 284). Een uitspraak van André Gorz is zelfs tweemaal terug te vinden: '... te moeten leven zonder te kunnen werken, of werk te moeten doen dat het onmogelijk maakt te leven ...' (p. 33 en 284). Het is Mussert of Moskou, 0 of 1, een prisoner's dilemma. Achterhuis 'digitaliseert' op die manier problemen die zodoende nooit kunnen worden opgelost. Geluk, gezondheid en een zinvol bestaan enerzijds, en arbeid, ellende en zinloosheid anderzijds, sluiten elkaar uit in zijn visie. Achterhuis vangt zichzelf in deze onoplosbare paradox door arbeid als één begrip te behandelen, wat blijkbaar niet te onderscheiden is. Nergens in zijn boek maakt hij een onderscheid tussen hand- en hoofdarbeid, tussen hoog en laag gekwalificeerde arbeid, tussen lopende-band-

werk en dienstverlenende functies. Hoe grover het analytische snijmes, hoe grover de onderscheidingen, hoe minder er waargenomen wordt. Arbeid is voor Achterhuis: alle arbeid en dat maakt ziek.

In hoofdstuk 7 'Filosofische reflectie over arbeiden' onderneemt hij een verkenningstocht langs diverse omschrijvingen van arbeid. Via een brochure van de Raad van Kerken, Van Dale's woordenboek en de Encyclopedie van de filosofie komt hij in eerste instantie niet veel verder dan de constatering dat 'arbeid iedere bezigheid is die voor geld verricht wordt' (p. 223). Uiteindelijk gebruikt hij een tweetal onderscheidingen uit Hanna Arendts *The human condition*, te weten: de animal laborans en de homo faber. Versmalde arbeid in de vorm van loonarbeid is kenmerkend voor de moderne mens: de animal laborans. Hij zorgt zelf niet voor zijn eigen overleving, maar wordt daarin verzorgd in ruil voor het gebruik van zijn arbeidskracht. Zijn vrije tijd gebruikt de animal laborans voor niets anders dan consumptie: 'hoe meer vrije tijd hij heeft, hoe begeriger hij wordt'. De homo faber heeft geluk als hoogste doel. De homo faber maakt duurzame producten, geen wegwerptroep. De homo faber leent zich niet voor loondienst, treedt op als heer en meester van de schepping en is zodoende Gods eigen rivaal. De animal laborans 'arbeidt', de homo faber 'werkt'.

Achterhuis laat bij het toepassen van deze onderscheiding een aantal zaken liggen. Klassenstructuren, milieuverschillen en machtsverhoudingen komen niet aan bod. Objectieve en subjectieve verschillen tussen beroepen maken het onderscheid tussen de animal laborans en de homo faber ingewikkelder, maar door het onderscheid toe te passen op concrete beroepspraktijken zou de bruikbaarheid ervan toenemen. Is bijvoorbeeld een architect in loondienst eenzelfde soort animal laborans als een cassière? Ervaart een wetenschappelijk medewerker dezelfde ziekmakende aspecten op zijn werk als een stensjouwer in de bouw? Anders geformuleerd: kan de arbeid van de animal laborans niet, afhankelijk van de inhoud van het beroep, in meer of mindere mate 'werk'-aspecten van de homo faber bevatten? Evenals dat het werk van de homo faber 'arbeids'-aspecten bevat van de animal laborans. Het lijkt genuanceerder om op te werpen dat loonarbeid op zich geen levensgeluk oplevert, maar ze vormt er nog steeds een belangrijke voorwaarde voor, met name de elementen die werklozen dagelijks moeten missen zoals waardering, sociale contacten, het gevoel niet gemist te kunnen worden. Loonarbeid op zich maakt niet ziek, maar vormt er eveneens nog steeds een belangrijke voorwaarde voor, met name de elementen die werknemers kunnen missen als kiespijn zoals de Sisyfus-aspecten en de stressfactoren. Deze gegevens laat Achterhuis liggen.

Met behulp van Foucaults analyse laat Achterhuis, in hoofdstuk 2 Geschiedenis van de loonarbeid, duidelijk zien dat er sinds de 19e eeuw sprake is van een andere 'kennisruimte', waardoor begrippen als 'vrije tijd', 'arbeid', 'loondienst' momenteel een totaal andere betekenis hebben dan bij de Grieken of in de middeleeuwen. Vrije tijd betekende in eerste instantie: geen slavenarbeid, ambacht of handel verrichten en daardoor de mogelijkheid hebben om politiek te bedrijven en te filosoferen. De Grieken gaven hun vrije tijd een absoluut andere invulling dan de animal laborans met zijn luie geconsumeer. Achterhuis laat scherp zien dat de hier en daar populaire neigingen om de werkloosheid van nu ('heerlijk een tijdje niets doen, kan je jezelf weer zijn') te verheerlijken door vergelijkingen te maken met de afkeer van Grieken van arbeid of de vele christelijke feestdagen in de middeleeuwen, onzinnig zijn. Door de veranderingen in kennisruimten gaan de vergelijkingen niet op.

Ondanks de grofheid in het hanteren van begrippen en de historische reuzensprongen die Achterhuis in zijn boek maakt, is het de moeite van het lezen waard. Niet voor lezers die op zoek zijn naar verfijnde historische analyses. Wel voor lezers die discussiemateriaal zoeken over het huidige arbeidsethos en het functioneren van het welzijnswerk. Achterhuis prikkelt. Achterhuis' poging om de functie van het welzijnswerk en de plaats van het arbeidsethos

gekoppeld te onderzoeken, kan zeker geslaagd genoemd worden. Zijn onderzoek bevat voldoende radicaliserende elementen om discussies over de plaats van het welzijnswerk ten opzichte van loonarbeid aan te scherpen. Er worden argumenten geleverd om zowel de hoge maatschappelijke waardering van loonarbeid als de bewustmakende doelstellingen van het welzijnswerk te relativiseren. Een verwoorder van rechtse bezuinigingswoestelingen kan en mag Achterhuis zeker niet genoemd worden. Hij probeert pretentieuze interventies van het welzijnswerk te ontdoen van hun franje en poneert dat het welzijnswerk er uitstekend in slaagt de heersende arbeidsmoraal te bekrachtigen. Achterhuis wil sociaal-democratische opvattingen links passeren en blaast daartoe anarchistische geluiden nieuw leven in. Rond het bed van de zieke verzorgingsmaatschappij verdringen zich talloze diagnosebepalers en hulpverleners. Achterhuis verdient weliswaar zijn plaats aan het ziekbed alhoewel met name de eigenaardigheid van het medicijn ARBEID twijfelachtig is.

C. J. Reincke

A. Kulinski en J. G. Lambooy (eds.): **Dilemmas in regional policy**. Regional planning series 12, XIV. Walter de Gruyter & Co., 1983, 457 p.

In de heldere inleiding van dit boek wordt de visie van de redacteuren en daarmee het kader van het boek aangegeven. Het hedendaagse regionaal beleid is weinig succesvol geweest. Het is moeilijk aan te geven wat hier de oorzaak van is. Enerzijds speelt de economische recessie natuurlijk een rol. Niet alleen wordt het effect van het regionaal instrumentarium beperkt, ook versterkt het de regionale problematiek in die zin dat voormalig welvarende gebieden eveneens recessiekenmerken gaan vertonen. Anderzijds speelt het complexe karakter van de regionale problematiek een rol. Elk regionaal probleem lijkt een eigen aanpak te vergen. Dit betekent dat er geen standaardantwoorden, c.q. oplossingen te geven zijn. Afhankelijk van de regionale omstandigheden moet een strategie ontworpen worden. Dit is een van de redenen waarom een algemeen geaccepteerde regionale theorie nog altijd niet bestaat.

In dit boek wordt uitvoerig gewezen op de tegenvallende resultaten van de regionale politiek, waar mogelijk wordt ook getracht oorzaken aan te geven. De vraag moet dan ook gesteld worden hoe nu verder te gaan. De redacteuren van *Dilemmas in regional policy* zijn van mening dat in het verminderen van de regionale ongelijkheid, in wezen de doelstelling van het regionaal beleid, een samenwerking tussen politiek en wetenschap geboden is. Daarbij moet men de aandacht richten op de evaluatie van reeds bestaande regionale beleidsplannen, op vergelijkingsstudies en op de specificatie van de condities voor een succesvol regionaal-economisch beleid.

Kortom, door 'trial and error' moet getracht worden te komen tot een stelsel van voorwaarden of 'workingprinciples' waaraan de regionale beleidsplannen moeten voldoen. Naar de mening van de redacteuren staat de regionale theorie op een kruispunt van wegen. Een weg leidt naar 'pure' wetenschap waarbij de nadruk ligt op kwantitatieve berekeningen oftewel een meer mathematisch modelmatige aanpak van de problematiek. De andere weg richt zich op regionaal onderzoek met een empirische grondslag. Door het vergelijken en evalueren van reeds bestaande regionale plannen verzamelt men informatie die gebruikt kan worden bij het opstellen van nieuwe plannen. Dit boek kan gezien worden als een representant van de laatstgenoemde weg.

Ondanks de veelbelovende inleiding valt de uitwerking wat tegen, in die zin dat er weinig nieuwe ideeën aan de al bestaande opvattingen worden toegevoegd. Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel is vrij algemeen, het omvat enkele theoretische alsmede prakti-

sche beschouwingen omtrent het regionaal beleid en de kenmerken van de regionale problematiek. Zo werkt Kulinski hetgeen in de inleiding is gezegd verder uit in zijn bijdrage 'A general history of regional policies: a proposal of a worldwide comparative study'. Lambooy bepleit een institutioneel-economische aanpak van de regionale problematiek terwijl A. C. M. Jansen meer verwacht van een meer op de fenomenologie geënte aanpak. Weer anderen bespreken enkele aspecten van de regionale problematiek. Zoals de sociale aspecten, de planmethodiek en de positie van de regionale economie binnen het veld van de economie. Gezien de veelzijdigheid een interessant hoofdstuk omdat in een betrekkelijk kort bestek een groot aantal aspecten van de 'regional science' belicht worden.

De delen twee en drie gaan respectievelijk over de ervaringen en vooruitzichten met en van het regionaal beleid in Nederland en Polen. Voor diegenen die niet of nauwelijks op de hoogte zijn van de regionale problematiek in Nederland en/of Polen zijn deze delen interessant omdat in een relatief klein aantal bijdragen de situatie in beide landen kernachtig uit de doeken wordt gedaan.

Overigens is in dit boek een kans gemist doordat de delen twee en drie niet met een slotbeschouwing worden afgesloten waarin de regionale omstandigheden in Nederland en Polen met elkaar worden vergeleken. Want het is juist deze aanpak die in dit boek gepropageerd wordt.

De door de redacteurs in hun inleiding ontwikkelde opvattingen worden in het vervolg van het boek slechts mager uitgewerkt. Het zijn te veel losstaande verhalen waarin de mening van de betreffende auteur verkondigd wordt. Beter was geweest om in een afsluitend hoofdstuk de opvattingen uit de inleiding te confronteren met hetgeen in de delen twee en drie aan de orde is geweest. Naar mijn idee zou het de strekking en de compositie van het boek ten goede zijn gekomen.

Niettemin is het een informatief en lezenswaardig boek, met name voor diegenen die niet of nauwelijks op de hoogte zijn van de hedendaagse ontwikkelingen in de 'regional science' alsmede van de regionale ontwikkelingen in Nederland en Polen.

Chris Kuijpers

H. C. M. Vorst, **Gids voor literatuuronderzoek in de sociale wetenschappen**, Boom, Meppel-Amsterdam 1982, 242 p.

De titel van dit boek vat de inhoud exact samen. In alle opleidingen voor sociale wetenschappen is plaats ingeruimd voor de studie van methoden en technieken van onderzoek. Literatuuronderzoek, in feite de basis van alle kwantitatief en kwalitatief onderzoek, behoort in de meeste opleidingen echter tot de categorie 'aangewaaide kennis' - kennis en vaardigheden die niet onderwerp zijn van welbewuste en georganiseerde kennisoverdracht. Zo is het niet verwonderlijk dat vaak blijkt dat zelfs doctoraalstudenten hun weg niet kunnen vinden in afdelings- en universiteitsbibliotheken. Dit is des te ernstiger omdat de vakliteratuur zich de afgelopen jaren in twee aspecten heeft uitgebreid. Het eerste is kwantitatief. Vorst berekent dat tussen 1970 en 1980 zo'n 1.5 miljoen boeken en 1.5 miljoen tijdschriftartikelen op het terrein van de sociale wetenschappen zijn gepubliceerd in de min of meer toegankelijke taalgebieden, en dat deze aantallen in vijftien jaar zullen zijn verdubbeld. Hier past het commentaar van de Brabantse boer die een tijdlang zwijgend de boekenkasten van Antoon Coolen overzag en tenslotte zijn gastheer toevoegde: daar moeten heel wat slechte boeken in staan, want zoveel goeie zijn er niet. Die opmerking raakt aan het tweede aspect van de uitgebreidheid van de hedendaagse literatuur in de sociale wetenschappen: de ontsluiting met behulp van computers. Het boek van Vorst biedt een heldere en overzichtelijke

lijke gids voor traditionele en nieuwe technieken van literatuuronderzoek. Het is uitermate geschikt voor doctoraalstudenten maar ook heel nuttig voor al diegenen die beroepsmatig in de sociale wetenschappen bedrijvig zijn, want in Nederland is geen vergelijkbaar werk beschikbaar. (Met uitzondering van de eveneens voortreffelijke, maar in opzet beperktere *Politieologische literatuurgids* van D. de Heer.) (Hier abusievelijk gespeld als De Haar (p. 191) (Deventer 1980).)

B. A. G. M. Tromp

R. Stolzenburg, **Het sociaal-wetenschappelijk onderzoek bij het uitbreidings- en structuurplan. Een sociografische opgave**, Eindhoven 1984.

In dit Eindhovense proefschrift kiest de auteur als vertrekpunt de – in de wet op de ruimtelijke ordening opgenomen – verplichting, om ten behoeve van het opstellen van streek-, structuur- of bestemmingsplannen onderzoek te verrichten dat een beeld verschaft 'van de in het plangebied aanwezige en de te verwachten bevolking' (p. XI).

De wet laat verder in het midden aan welke eisen dit onderzoek precies moet voldoen. Hoewel er reeds lang sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor de opstelling van ruimtelijke plannen wordt verricht, is ook door de praktijk geen vast patroon hiervoor ontstaan, noch zijn er regels geformuleerd waaraan zulk onderzoek behoort te voldoen.

Stolzenburg is, om een model hiervoor te ontwikkelen, gaan speuren in de sociaal-geografische monografieën, die vooral onder invloed van Steinmetz en Van Vuuren in het tweede kwart van deze eeuw zijn verschenen. Hij meent namelijk dat deze wijze van sociografiebeoefening ten onrechte na 1950 uit de praktijk verdwenen is. Ten onrechte, omdat deze sociografische beschrijvingen een waardevolle methode bieden om als grondslag te dienen voor de opstelling van ruimtelijke plannen.

Stolzenburgs proefschrift bevat uitvoerige besprekingen van en aanhalingen uit zulke – nu veelal moeilijk toegankelijke – rapporten. Het oudste ervan is reeds in 1917 opgesteld voor een uitbreidingsplan van de gemeente Tilburg, de laatste die hier behandeld worden zijn in de jaren vijftig verschenen.

Het boek bevat verder beschouwingen over methoden en inhoud, zowel van de behandelde onderzoeken, als van datgene wat van onderbouwend onderzoek voor de opstelling van met name structuurplannen vereist zou moeten worden. Het mondt tenslotte uit in, wat de auteur noemt: een proeve van een sociografisch instrument.

Naar mijn mening ligt de verdienste van het proefschrift in de grote hoeveelheid informatie die het verschaft over het werk van volgelingen van Steinmetz en Van Vuuren, zoals Blonk, Vermooten, Hofstee, Groenman, Diederich, J. P. Kruyt, Van Heek, Verstege, Steigenga en vele anderen. Niet alleen heeft Stolzenburg hier gedegen spuurwerk geleverd, maar hij heeft ook een min of meer systematisch overzicht verschaft van een genre sociaal-wetenschappelijke studies dat tot nu toe ontbrak.

Met zijn doelstellingen en conclusies kan ik het echter niet eens zijn. Zo heeft – mijns inziens terecht – Faludi reeds kritiek geleverd op de opvatting, dat een ruimtelijk plan steeds een voorafgaand onderzoek moet volgen. De opstelling van zulke plannen behoort veeleer te geschieden in een ontwikkelingsproces: ontwerp en onderzoek moeten met elkaar verweven zijn in een voortdurende dialoog van voortgaande vraagstellingen en antwoorden. Noch de sociografische monografie, noch het hierop gebaseerde 'sociografische instrument' voldoen aan deze eis.

Er is echter nog een diepergaand verschil in opvatting in het geding. Dit blijkt uit Stolzenburgs definitie van de sociografie op p. 155: 'Het beschrijven ... van een samenle-

ving, die ten opzichte van overeenkomstige samenlevingsverbanden als een *eenheid* kan worden beschouwd, *vanwege* het feit, dat de betreffende samenleving *een wezenlijk deel van haar identiteit ontleent aan een bepaald, vastomlijnd territorium*, met het doel een beeld te verkrijgen van de structurele en culturele verhoudingen binnen die samenleving, ook in hun ontwikkeling' (cursivering F. G.).

Het lijkt mij een misvatting om te veronderstellen dat in de post-industriële samenleving er nog sprake kan zijn van sociale eenheden (behalve misschien op het micro-niveau) die op grond van territoriale verbanden als identificeerbare '(sub-)systemen' functioneren. Trouwens, blijkbaar bekruipt soms ook de auteur zelf twijfel aan de juistheid van zijn grondstelling; bijvoorbeeld als hij op p. 296 schrijft: '... stuiten we ook op het probleem, dat men er niet mee kan volstaan om de ontwikkeling binnen de te beschrijven bevolking alleen in zichzelf te beschouwen. De verschillende processen krijgen pas werkelijk dimensie, wanneer men deze gaat plaatsen tegen de achtergrond van of vanuit analoge verschijnselen binnen de grotere gehelen, waar de betreffende bevolking een onlosmakelijk deel van uitmaakt'.

Weber heeft al lang geleden gewezen op het toenemende belang van non-place communities en de maatschappelijke ontwikkelingen hebben sedertdien zijn gelijk voortdurend geïllustreerd.

Het lijkt mij daarom niet toevallig, maar juist in overeenstemming met de snel toegenomen niet-territoriaal omlijnbare verstrengelingen (en het verbeterde zicht daarop), dat het genre van de sociografische monografie na de jaren vijftig in onbruik geraakt is.

Voor de onderbouwing van ruimtelijke plannen heeft men wellicht *dáárom* eerder gebruik gemaakt van specialistische, probleemgerichte studies dan van sociografische beschrijvingen.

Of de gevolgen van de hier bedoelde 'ontgeografisering' van maatschappelijke verbanden binnen de planologie al voldoende theoretisch doordacht zijn is de vraag, die buiten het bestek van dit proefschrift – en dus ook van dit besprekingsartikel – moet vallen.

Kort samengevat kan Stolzenburgs studie gekarakteriseerd worden als een historisch waardevol document. Zeer terecht wordt op p. 284 A. N. J. den Hollander geciteerd: 'Voor beschrijving van een sociaal bestel die *méér* wil zijn dan onbegrensde registratie van zinloosheden, moet men eveneens in meerdere of mindere mate de gave bezitten, samenhangen intuïtief te raden, generaliserend inzicht voort te brengen. Doordat dit een persoonlijke zaak is, die niet aan een door ieder te volgen methode te binden valt, brengt hij die deze gevoeligheid en creativiteit ontbeert, ook in de beschrijving niets van waarde tot stand. Ook niet, al volgt hij nog zo nauwkeurig de aanwijzingen van een groot leermeester op'. '... Een beschrijving kan alle kanten uit, een gegeven beschrijver kan dit niet'. Juist daarom kan Stolzenburgs 'sociografisch instrument' hier geen perspectief bieden. Het is jammer dat hij zich niet tot een systematiserende bespreking van de sociografische monografieën beperkt heeft.

F. Grunfeld